

ORTAK ATASÖZLERİNİN HİKÂYELERİ: FARSÎ-KURMANCÎ-ZAZAKÎ

Stories of Common Proverbs:
Persian- Kurmanji - Zazakî 1

Hasan ÇİFTÇİ¹

ÖZET

Bu makale karşılaştırmalı halk edebiyatıyla ilgilidir. Ortadoğu'nun kadim halklarının dilleri Farsça, Kurmancî ve Zazakî ortak atasözlerinin hikâyelerini ve kaynaklarını konu edinmektedir. Yer yer atasözleriyle ortak olan Arapça ve Türkçe atasözlerine de işaret edilecektir.

Atasözleri halkların tarihi süreçte şekillenen yaşam biçimini, adet ve geleneklerini ifade eden yasalar hükmündedir. Atasözleri yüzyılların geçmesiyle şekillenir ve toplumun ahlâkî, dinî ve dünyevî değerlerini ifade ederler. Toplumun tarihsel kültürünü kuşaktan kuşağa aktarırlar.

Bu makale ve aynı konuda seri halde yayımlanacak diğer makaleler adı geçen Müslüman halkların düşünsel, dilsel ve kültürel ortak değerlerine de ışık tutacaktır.

Anahtar Kelimeler: Atasözlerinin hikayesi, ortak atasözleri, Farsça, Kurmancî, Zazakî

KURTE

Ev gotar bi edebiyata gelêrî ya berawirdî re têkildar e. Çavkanî û çîrokên gotinên pêşîyan ên hevpar ên farsî, kurmancî û zazakî ku zimanên qedîm ê neteweyên Rojhilata Navaras in, di hundirê xwe de dihewîne. Car caran dê behsa gotinên pêşîyan ên tirkî û 'erebî yên hevpar jî bête kirin.

Gotinên pêşîyan di nava pêvajoya dîrokê de weke zagonên neteweyan e ku şiklê jîna wan, kevneşopî û 'edetên wan destnîşan dikin. Gotinên pêşîyan di nava demsal û sedsalên dîr û dirêj de dişikilin û nîrxên dunyewî, olî û exlaqî

1 Prof. Dr. Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. hciftci62@hotmail.com

yên civakan berpêş dikin. Çanda dîrokî ya civakê ji nîfşekê derbasî nîfşên din dikin.

Ev meqale destpêka rêzemeqaleyan e ku dê li ser gotinên pêşyan ên hevbes raweste. Herwiha ev xebat dê ji bo nîrxên çandî yê hevpar ên neteweyên navborî bibe fanûseke rewneq.

Peyvên Sereke: Çîrokên gotinên pêşyan, gotinên pêşyan ên hevpar, Farsî, Kurmançî, Zazakî

ABSTRACT

This article is about comparative folk literature. It deals with the story of the common resources of the languages of the ancient peoples of the Middle East such as Persian, Kurmanji and Zazakî. It will partly touch on the common Arabic and Turkish proverbs

Proverbs are the rules that express lifestyles, customs and traditions of the peoples which are formed along the centuries. Proverbs are shaped by the passing of centuries and they express moral, religious and worldly values of the society. They transfer the historical culture of the society from generation to generation.

This article and other articles which are going to be published on the same subject in series will enlighten intellectual, linguistic and cultural common values of the Muslim peoples.

Key words: the story of proverbs, common sayings, Persian, Kurmanji , Zazakî

GİRİŞ

Aynı veya yakın coğrafyaları paylaşan kavimlerde zamanla bir takım ortak değerler, ortak kültürel ve dilsel unsurlar da oluşur. Bu kavimler arasında şekillenen ortak unsurlardan inanç, ahlâk, adet, gelenek gibi kuvvetli ortak değerler yanında, yüzlerce yılın tecrübesi ve etkileşimiyle oluşan ortak birçok masal, hikâye ve çok defa bunların özünü yansıtan cümle ve ifadelerden atasözü ve deyim de ortaya çıkarak yayılır. Dolayısıyla bir boyuttan karşılaştırmalı edebiyat ve diğer boyuttan da folklor alanına giren söz konusu atasözlerinden bazısına kaynak olan bir tarihi olay, bir dini referans, gerçek ya da kurgu olan bir hikâye, masal ya da mit de bulunabilir. Biz de bu çalışmada ve seri halde yayımlamayı düşündüğümüz konunun devamı çalışmalarda tarihi ve dini kaynağı veya hikâyesi bulunan bu ortak atasözleri üzerinde durmaya çalışacağız.

Bu makalede amacımız özellikle aynı coğrafyada iç içe veya birbirine komşu coğrafyalarda yaşayan Kürt, Zaza, Fars ve mümkün merteye Türk ve Arap

gibi Müslüman halkların kültürlerindeki ortak atasözlerini ve bu atasözlerin kaynaklarını araştırmaktır. Bunlardan bilhassa Kurmancî ve Zazakî atasözleri aynı dil grubunda yer alan Farsça ve aynı dini paylaşan diğer etnik unsurların atasözleriyle karşılaştırmak oldukça önemlidir. Zira farklı etnik unsurların ortak atasözleri, bu unsurların algı ve düşünce biçimindeki ortak değerlerine de işaret eder.

Aslında atasözleri, uzun tarihsel ve sosyolojik tecrübelerinden ortaya çıkarak hafızalara kazılan ve kuşaktan kuşağa aktarılan halkın sözlü yasalarıdır. Biz araştırmacıların görevi ise bu sözlü kültürü derlemek, bir araya getirmek, karşılaştırmak ve yorumlamaktır. Bu husus söz konusu milletler veya etnik unsurların, farkında olarak ya da olmayarak ne denli müşterek kültürel ve düşünsel değerlere sahip olduğunu göstermek bakımından oldukça önem arz eder.²

I.İlgili Kavramlar:

Kürt ve Türk kültürü diğer edebi türlerde olduğu gibi atasözleri ve deyimler konusunda da Arapça ve Farsçadan çok etkilendiği bir gerçektir.

Arapça ve Farsçada atasözünü ifade etmek için en çok kullanılan sözcük tekil hali *meşel* ve çoğul hali *emsâl* (atasözleri) sözcükleridir. Atasözleriyle ilgili kitapların adları için de çoğunlukla bu sözcükler ve bazen de asıl anlamı *atasözünü söylemek* olan *zarbu'l-meşel* (Osmanlı Türkçesinde Darbü'l-mesel/darbimesel) ifadesi; bilhassa Farsçada sıklıkla adı geçen sözcüğün içinde yer aldığı *emsâl-ê hikem/emsâl û hikem* ve bazen de *dâstân/ dâstânnâme* sözcükleri kullanılmıştır.

Ama *mesel* sözcüğünün geçmişi çok daha eski tarihlere ve İslâm öncesi dönemlere dayandığı görülmektedir. Sözcüğün aslının Sâmî kökenli olup Arapçası *mesel*; İbrancısı *mâşâl*; Aramicesi *maṭlâ*; Habeşçesi *mesel* ve Akatçası *meşlum* şeklinde olduğu kaydedilmiş ve sözcük olarak anlamı “benzer ve nezîr/eş” demektir. Aslında aynı kökten türeyen ve “bir şeyi bir şeye benzetmek olan” *temsîl* sözcüğü daha çok atasözünün hâlihazırdaki anlamına uygun düşmekte ve dolayısıyla *meşel* (çoğulu *emsâl*) bu anlamda kullanılmaktadır.³

Mesel'in Arapça ve Farsça sözlüklerde “benzer, delil, söz, pend ve ibret (öğüt), kıssa ve destan, darbimesel, temsili hikâye, örnek, serüven ve ibretli hikâye” vs. birçok anlamı vardır.⁴

2 **Not:** Kurmancî ve Zazakî imlâlardaki farklılıklar, alıntı yapılan kaynaklardaki imlâ farklarından kaynaklanmaktadır.

3 Rudolf Sellhaim, *el-Emsâlu 'l-'Arabîyyetu 'l-Qadîme* (Almanca'dan çev. Ramazan 'Abdu't-tawwâb), Beyrut 1971, s. 22-23.

4 Hasan-ê Zûlfiqârî, *Ferheng-ê Bozorg-ê Zerbu 'l-Meselhâ-yê Fârsî*, Tahran 1388 hş., mukaddime, s. 19.

Kürtler Ortadoğu ve Kafkasların dağınık coğrafyalarında yaşadıkları için anlam ve içerik olarak aynı şey kastedilse de atasözleri için kısmen farklı kavramları kullanmaktadırlar. Nitekim 1976 yılında Kürtçe Atasözleri konusunda önemli ve kapsamlı bir makale yayınlamış olan değerli araştırmacı Şukriye Resûl⁵ anlam ve içerik olarak aynı olmakla beraber her bir coğrafyanın Kürtlerinin atasözlerini farklı şekillerde adlandırdığını kaydeder: “İran ve Irak Kürdistan’ında bu tür sözleri *pendîpêşînân* ve *qise-î pêşînân*, *meseleypêşînân* ve *bêj û pend* derler. Türkiye Kürtlerinden bir kısmı, Sovyet Ermenistan’ı ile Gürcistan Kürtleri bu sözlere, *qise-ê bâvân* veya *mesele û metelok* derler. Sovyet Azerbaycan’ı Kürtleri *kepîdêbâvân* derler.”⁶

Güçlü ve köklü yazılı kültürleri olmasa da Zazaların da atasözleri için farklı kavramları kullandığı görülür. Nitekim konuyla ilgili makale veya kitap yazarlar genelde Zazakî atasözü için *pilvatik* (*büyüklerin sözü*; bu sözcük *vatêpilan: büyüklerin sözü* tamlamasının kısaltılmış ve ters çevrilmiş şeklidir ki bana göre yapay bir kelimedir halka arasında bir karşılığı bulunduğundan emin değilim), *guseyverênan* (öncekilerin/ataların sözü), *vatenaverênan* (öncekilerin/ataların sözleri) gibi terkipler kullanılırken⁷ Dersim Zazaları *qese* ve *qesêvrênu*⁸ (kitabî şekli *qesêvrênan*: öncekilerin sözleri) kelimelerini kullanmaktadır.

Dil mühendisliğine soyunan çağdaş çoğu yazarlar, görmezlikten gelse de Zazakîde olsun Kurmançîde olsun halk arasında hâlâ atasözü için yaygın olarak *mesele/mesela*, *meselok* ve *misal* sözcükleri kullanılmaktadır. Bu sözcükler, atasözünün aslında daha önce var olup halk tarafından bilinen bir hikâyeyi veya daha önce yaşanan ve bilinen bir olayı ve durumu hatırlatır ve (atasözünün söylenmesine neden olan) mevcut durumun doğuracağı muhtemel sonucun, o eski hikâyeye veya olayın doğurduğu sonuca benzediğini ima eder.

Nitekim 1850’lerde ‘*Âdât û Rusûmât-nâme-ê Ekrâdiyye* adlı eserini kaleme alan Melâ Mehmûd Bâzîdî de *mesel*⁹ sözcüğünü; Abdurrahman Durre¹⁰ ve Ordîxanê Celîl gibi büyük kürdologlar da *mesel*, *meselok* ve *metelok* sözcüklerle

5 Makalenin orijinal adı: Şukriye Resûl, “Mêjûy Kokîrdnewe û Lêkolînewey Pendî Pişînân û Qisey Nesteqî Kürdî” [*Kürtçe Pendî Pişînân ve Özlü Sözlerin Derlenmesi Tarihi*], *Mecelletu’l-Mecme’u’l-’Imî el-Kurdî*, Bağdat, 1976, s. 155-230; Krş. Qâdir Fettâhi-yê Qâzî, *Emsâl û Hikem-ê Kurdî*, İntişâr-ê Dânişgâh-ê Tebrîz, 1364 hş./1987, muk. s. şeş.

6 Resûl, a.g.mak., s.156.

7 Roşan Hayîg-Brigitte Werner, *Zazaca-Türkçe Sözlük-Türkçe-Zazaca Sözcük Listesi*, Tîj Yayın - lık, İstanbul 2012, s. 325.

8 Zılfî Selcan, *Qese u Qesê Virênu Leksikon*, Dersim 2013, 3.

9 Atasözü anlamında kullandığı *مَسَلَة* ifadesi, hem *meselêkî* hem de *meselkî* şeklinde okunmaya müsaittir. Yazar bir yerde şöyle der: “Lewrânî dî nivê Ekrâdân ewê **meselêkî/ meselkî** meşhur e kû *Şerê kopekân li ser dêlân in*.” Melâ Mehmûdê Bâyezîdî, ‘*Âdât û Rusûmât-nâme-ê Ekrâdiyye*, Jan Dost, Nûbihar Yayınları 2012, s. 13.

10 Abdurrahman Durre, *Şerha Dîvana Ehmedê Xanî; Felsefe û Jiyana Wî*, Avesta, Stenbol 2002, s. 48, 263, 361.

rini kullanmışlar.¹¹ Dolayısıyla Kurmanç yazarların atasözleri için günümüzde kullandıkları *gotinên pêşiyayn* tabiri de halk arasında karşılığı pek olmayan sonradan türetilmiş bir sözcük olarak durmaktadır.

II. Atasözünün Tanımı:

Atasözleriyle ilgili farklı dillerde birçok tanım yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Atasözlerinin anlambilim, dilbilim, sanat, edebiyat ve tarihsel sosyoloji açısından çok özellikli ve geniş boyutlu ve halk kültüründe töre, adet ve geleneklerde çok işlevsel olması vs. sebeplerle onlarla ilgi yapılan bütün tanımlar tam olarak *efradını cami ve ağyarını mani* (elemanlarını kuşatan ve elemanı olmayanları dışlayan) niteliklerde olmadığı için ilgili tanımlar güncellenmeye devam etmektedir. Dolayısıyla yapılan her bir tanım atasözünün bazı özelliklerini kuşatırken bazı özellikleri de dışarda kalmaktadır. Konunun uzmanlarından İranlı Ali Ekber Dihxoda ve Ahmed Behmenyârî gibi bazı otoriteler alanla ilgili kaynak teşkil edecek eserler kaleme almakla birlikte, atasözünü tanımlamaktan kaçınmıştır.

Yaklaşık yüzbin atasözünü derlediği *Ferheng-ê Bozorg-ê Zerbu'l-meselhâyê Farsî* adlı eserin yazarı Hasan Zûlfiqârî bu eserinde, Arap (8), İranlı (9) ve Batılı (9) uzmanlardan 27 tanıma yer vermiş ve bunlara, *kıssadan hisse* tarzına giren *meselin* (yani konumuz olan hikâyeli atasözlerinin) 12 tanımını da ilave etmiş ve bu tanımlarda öne çıkan ortak temel özellikleri şöyle sıralamıştır:

Söz konusu atasözlerinin özellikleri:1.Özlü (i'câz) ve kısa olması (14 tanım-
da); 2. Halk arasında meşhur ve yaygın olması (11 tanım-
da); 3.Öğütsel nitelik taşıması (9 tanım-
da); 4.Anlamı pürüzsüz ve açık olması (7 tanım-
da); 5.Güzel benzetme (husn-ê teşbih 7 tanım-
da); 6.İfade biçimi etkili, çekici ve güzel olması (7 tanım-
da); 7.Cümle olması (7 tanım-
da); 8.Tecrübe ve deneyim sonucunda oluşması (6 tanım-
da); 9.Kapsamlı ve genelleme olması (5 tanım-
da); 10.Kinayeli olması (kapalı olması 4 tanım-
da); 11.Pratik hayat fikrini ve gelenekleri yansı-
tması (3 tanım); 12.Kelimeleri sade ve akıcı olması (3 tanım-
da); 13.Çok kullanılması (2 tanım-
da); 14.İstiare (metafor) nitelikli olması (2 tanım-
da); 15.Atasözünü
olan cümlenin versiyonlarının ciddi şekilde değişken olmaması (2 tanım-
da); 16. Atasözünün söyleyenin bilinmemesi/ anonim olması (2 tanım-
da).

Bu tanımlarda atasözlerinin en önemli özelliklerinin *özlü* ve *kısa*, yanı sıra *öğüt* nitelikli olması hususları dikkat çeker.¹²

Adı geçen yazar yukarıda anılan özellikleri mümkün mertebe dikkate alarak atasözünü için şu kapsamlı tanımları yapmıştır: "Atasözünü (mesel), kısa, meşhur ve

11 Ordixanê Celîl û Celîlê Celîl, *Zargotina K'urda*, Moskova 1978, II, 358.

12 Zûlfiqârî, I, 20-25.

bazen de ahenkli olup öğütler, bilgece temalar ve toplumsal tecrübeler içeren; benzetme, metafor yahut kinâye (kapalılık) niteliğini taşıyan cümlelerdir ve bu cümleler içindeki sözcüklerin akıcı, anlamının açık, sade, kapsayıcı ve genelle-yici olması nedeniyle halk arasında ünlenir, revaç bulur ve zamanla ifade biçimi kısmen değişebilir ya da asla değişmez.”¹³

Sonuç olarak çalışmamızın amacı ve içeriğine tamamen uygun düşen ünlü Arap gramerci Muberrid (hicrî 210-285)’in aşağıdaki tanımını hala güncelliğini korumaktadır:

“Mesel iki durumu karşılaştırma aracı olarak kullanılan yaygın sözdür; bu sözle ikinci durumu birinci duruma; yani mevcut durumu, daha önce yaşanan ve ona benzeyen önceki duruma benzetilir. İkinci durum veya mevcut durum *benzeyen* ve önceki durum *benzetilendir*.”¹⁴

Örneğin, “K’eşîşe Titwane mir u Milet bi xwe ra kuşt” şeklinde bir Kurmançî atasözü yani mesel var. Bu mesel yaşanmış bir olayı anlatır. Durumu Keşiş’in durumuna benzeyen ve öldükten sonra insanlara zararı dokunmaya devam eden kötü karakterli kişiler hakkında söylenir. Olayı anlatan hikaye şöyledir:

K’eşîşe Titwanê mir û millet bi xwera kuşt.

(Tatvan Keşişi öldü ve milleti kendisiyle birlikte öldürdü)

“K’eşîşêk hebû li Titwanê. Tiştêk qenc t’u cara nekir miletra. Mirina wî hat wesiyata xwe nîvisî: Ku ez mirim, mi li ser dare daliqînin panzde roj”. K’eşşe mir, millet wî daliqand. Piştî çend roja eskerê Romê hatin gund û k’eşîşe ditin daliqandî. Esker gotin: K’î k’eşîşe kuşt?!”

Milet go: Ew wesiyata wîye”. Eskerê Rome bawar nekirin, millet girtin, û t’eva kuştin. Ji hingêda divêjin: Filan kesê, weke k’eşîşe Titwanê kir, mir û millet bi xwera kuşt”.¹⁵

[Tatvan Keşişi öldü ve milleti kendisiyle birlikte öldürdü.

Tatvan’da bir keşiş vardı. Hiçbir zaman halk için iyi bir iş yapmadı. Ölüm vakti geldi, bir vasiyet yazdı: Ben ölünce, bedenimi on beş gün boyunca bir ağaca asın.” Keşiş öldü ve halk onu ağaca astı. Birkaç gün sonra köye Osmanlı askeri geldi ve keşişin bedenini ağaca asılı gördü. Asker sordu: “Keşişi kim öldürdü?!”

13 Zûlfiqârî, I, 20-25.

14 Ebî’l-Fazl b. Ehed b. Muhammed, en-Nisâbü’rî el-Meydânî, *Mecma’u’l-emşâl* (tahkik, Muha - med Muhyuddîn Abdu’l-Hamîd), 1955, I, s. 5; Zûlfiqârî, s. 21.

15 Ordîxanê Celil û Celilê Celil, II, 219.

Halk dedi: “Bu (ağaca asma işi) onun vasiyetidir.” Asker inanmadı, halkın tamamına öldüresiye işkence yaptı. Bu sebeple (benzer bir olayda) derler: Tatvan Keşişi gibi yaptı; öldü ve milleti kendisiyle birlikte öldürdü.”]

III. Ortak Atasözlerinin Hikâyeleri: Farsî-Kurmancî-Zazakî

Bu ilk yazıya konu olan Zazakî, Kurmancî, Farsça, Arapça ve Türkçe ortak atasözlerinde işlenen tema, bir ülke, aile ya da sosyal kurumun kötü yöneticilerinin durumunun; kaynağında bulanık veya kirli olan suyun aktığı dere ve kanallarda da aynı nitelikte olması durumuna benzetilmesinden ibarettir. Şimdi her bir kültürde aynı temayı işleyen ve farklı versiyonları bulunan söz konusu atasözlerine bakalım:

1. Kurmancî:

*Av ji serê kaniyê şêlû dibe.*¹⁶

Av di ser kaniyê şêlû dibe.

*Av ji serî şêlû dibe.*¹⁷

*Av di ser kaniyê de şêlû dibe.*¹⁸

*Av li ser kaniyê şêlû dibe.*¹⁹

*Av serê kaniyê şêlû dibe.*²⁰

*Çem ji kaniyan çêdibe.*²¹

*Ger kanî sêlî bûn, çok jî wê sêlî bin.*²²

*Kanî ji serî ve şêlî dibe.*²³

2. Soranî versiyonlar:

*Âw le ser çaw-a-walêl-e.*²⁴

*Âw le ser çâwkavalêle e.*²⁵

3. Zazakî versiyonlar:

Uwe çime de bena qılêrn/bena lêl.

Dersim (Tunceli) Yöresi:

Awe çime de biya qılêrn.

16 Bingöl, s. 15.

17 Amed Tigrîs, 6762 *Gotinên Peşîyan*, Weşanên Rewşen, Stockholm 2001, s. 14.

18 Çiya Mazî, *Ferhengê Gotinên Pêşîyan*, Weşanên Elma 2005, s. 76.

19 Mehmet Oncu, *Gotinên Peşîyan*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları 2009, s. 27.

20 Ordixanê Celîl, II, 384.

21 Bîlal Hesên, *Ji Wêjeya Gel: Pend û Peng*, 2008, s. 64.

22 Bîlal Hesên, s. 111.

23 Bîlal Hesên, s. 154.

24 Fettâhi-yê Qâzî, s. 6-7.

25 Mâcîd Merdûx-ê Rûhânî, *Ferheng-ê Fârsî-Kurdî*, İntişârât-ê Dânişgâh-ê Kurdistan, Senendec 1385 hş., III, 3113.

Uwe çıme ra biya qılerin.

Ninu çıme ra kerde lêl.

*Uwe çıme ra biya tariye.*²⁶

Bingöl ve Elazığ yöresi:

*Awk, biyewun ra xiraw a.*²⁷

Awk yenera lêlib se tı nişken derir tayê vaj.

“Su kaynağından bulanıksa, dereye bir şey denilmez. Dere kaynak ile deniz arasında aracıdır anlamında kullanılan bir söz. *Bu işi bozan, onu kullanan kişidir, bu garibin biridir*, anlamında bir söz.”²⁸

İleride görüleceği gibi bu Zazakî versiyon (*Awk yenera lêlib se tı nişken derir tayê vaj*), Kurmançî ve hatta Farsça versiyonlara göre atasözünün asıl kaynağını oluşturan tarihi olayla birebir örtüşmesi oldukça enteresandır.

4. Farsça versiyonlar:

آب از سر چشمه گل است.

Âb ez ser-ê çeşme gilest.

Su çeşmenin kaynağından bulanıktır.

آب از سرچشمه گل آلود است.

Âb ez ser-i çeşme gil-âlûdest.

Su çeşmenin kaynağından bulanıktır.

آب از بنه تیره است

Âb ez bune tîreest.

Su kaynaktan kirlidir.

آب از سریند خراب است.

Âb ez ser-ê bend xerâbest.

Su bentten kirlidir.

آب از سر تیره است.

Âb ez ser tîreest.

Su kaynaktan bulanıktır.²⁹

26 Selcan, s. 105

27 Burçin Asna, “Bingöl’de Konuşulan Zazaca Atasözlerine Çevre Kültürlerin Etkisi”, *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1; Sayı 2, Bahar 2015, s. 52; Aynı yazar, *Bingöl’de Konuşulan Zaza Atasözlerinin Tahlili*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi 2014, s. 84.

28 İbrahim Bukan, *Zazaca Atasözleri ve Özlü Sözler*, Fam Yayınları, İstanbul 2015, s. 11.

29 Bu atasözleri ve daha fazla versiyonları için, içerdikleri atasözleri alfabetik sıraya göre dizilen şu Farsça kaynaklara bakınız: Hasan-ê Enverî, *Ferheng-ê Emsâl-ê Sohan*, İntişârât-ê Sohan, Tahran 1384 hş.; I-II; Ahmed-ê Behmenyârî, *Dâstannâme-ê Behmenyârî*, İntişârât-ê Dânişgâh-ê Tehrân 1381 hş.; krş. Tokmak, A. Naci, *Farsça-Türkçe Ortak Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1995; Mehdî Pertovi-yê Âmulî, *Rîşehâ-yê Târihî-yê Emsâl o Hikem*, İntişârât-ê Senâ’î, Tahran 1374 hş./1995, I-II; Ca’fer-ê Sehrî, *Qend û Nemek: Zerbu’l-meşelhâ-yê Tehrânî be Zebân-ê Muḥâvere*, İntişârât-ê Mu‘în, Tahran 1378 hş./1999.

5. Türkçe versiyonlar:

Su kaynağından bulanıktır.

Pınar baştan bulanıktır.

6. Arapça:

النَّاسُ عَلَى دِينِ مُلُوكِهِمْ.

En-nâsu ‘alâ dîni mulûkihim.

İnsanlar krallarının dini üzeredir.

(Halk yöneticilerinin düşünce ve davranışlarından etkilenir ve onlara göre hareket eder.)

Farklı versiyonları verilen bu atasözleri:1. Yönetici, idareci ve aile reisinin kötü ve yeteneksiz olması sebebiyle bir ülke, kurum ya da ailede düzenin ve işlemin bozulup kötüye gittiğini ifade etmek ve yöneticileri eleştirmek için söylenir. Çünkü su kaynakta bulanık olursa kanallardan da bulanık akar.

2. Bir ülkenin yöneticilerinin (kral ve bürokratların) pratik hayatlarında ve gündemlerinde ne varsa veya bu zümreler nelerden hoşlanırsa genelde halkın gündeminde o şeyler vardır ve o şeylerden hoşlanırlar. Yani yöneticiler genelde halk tarafından model roller olarak algılanır. Toplumsal gelişmede etkin rol üstlenirler.

Dolayısıyla bu atasözleri yönetenle yönetilenlerin (kralla halkın) etkileşimi konusunu işler. Bu etkileşimin ifade edilmesi için, atasözünde doğal bir hadise olan su kaynağının (çeşmenin) bulanması ve bu kaynağın beslediği derelerin de bulanık akması metaforundan istifade edilmiştir. Yani kötü bir yönetim ve bu yönetimin sebep sonuç ilişkisi sonucunda oluşan kaotik ortam yahut iyi bir yönetim ve bu yönetimin sebep sonuç ilişkileri neticesinde oluşan güvenli ve müreffeh bir ortam; dereleri ve ırmakları besleyen su kaynağının (çeşmenin) bulanması/kirlenmesi ve bu kirli suyun kaynağının beslediği kanal ve derelere de tesir etmesi yahut su kaynağının duru ve tatlı olması ve bu kaynağın beslediği dere ve ırmaklara tesir etmesi durumları arasında bir benzerlik söz konusudur. Bunu daha somut biçimde şöyle formüle edebiliriz:

İyi yöneticilerle oluşan sağlıklı ve müreffeh topluma örnek:

Benzeyen: İyi kraldan/sultandan + iyi bürokratlar/yöneticiler = sağlıklı ve müreffeh toplum.

Benzetilen: Berrak/tatlı çeşmeden + berrak/tatlı dereler ve kanallar = berrak/tatlı denizler/göller.

Kötü yöneticilerle oluşan sağlıklı ve kaotik topluma örnek:

Benzeyen: Kötü kral/sultandan + kötü bürokratlar/yöneticiler = sağlıklı ve kaotik toplum.

Benzetilen: Bulanık/kirli çeşmeden + kirli dereler ve kanallar = bulanık/kirli denizler/göller.

Şimdi bu atasözlerinden Farsça, Türkçe, Kurmançî, Zazakî, Soranî ve Türkçe birer versiyonu tabloda göstererek gramer ve sözcük türleri açısından incelemeye çalışalım:

	Özne	Tümleç	Yüklem	Cümle türü
1.Farsça	Âb	ez ser-ê çeşme	gilest	Olumlu basit isim
2.Kurmançî	Av	jiserêkaniye	şêlû dibe.	Olumlu basit fiil
3.Zazakî	Uwe	çime de	benalêl.	Olumlu basit fiil
4.Soranî	Âw	le ser çaw-a-wa	lêl-e.	Olumlu basit isim
5.Türkçe	Pınar	baştan	bulanıktır	Olumlu basit isim
6.Arapça	En-Nâsu		‘alâ dîni mulukihim	Olumlu basit isim
	İsim, tekil, somut	Edat+isim tamlaması (1,2,4) İsim+edat (3) isim+ayrılma hali (5)	İsim+imek fiil (1,4,5) Bileşik fiil (2,3) edat+isim+isim+zamir (6)	

Tablodan da anlaşılacağı gibi atasözünün seçilen Farsça, Kurmançî, Zazakî, Soranî ve Türkçe şekilleri cümle yapıları, sözcük türleri ve sözcüklerin dizilişleri vs. gramer kuralları açısından büyük ölçüde ortak özelliklere sahiptir. Çünkü bu diller aynı kökenden (Hint-Avrupa'nın Hint-İran kolunun İranî Diller grubu) gelmekte ve ortak coğrafyaya, ortak tarihi geçmişe, kültüre sahiptir. Bu diller Türkçe ile sadece dil kökeni açısından farklıdır, diğer niteliklerde ortaklardır. Ancak Arapça versiyonu bunlara göre oldukça farklıdır. Çünkü köken olarak diğerlerinden farklıdır.

Kaynağı: Bu atasözlerinin kaynağı için aşağıda görüleceği gibi kitaplarda birden fazla rivayet yer almaktadır.

1. Bir rivayete göre bu sözün orta çıkışının tarihi hile, entrika ve kaba kuvvetle hilafeti ele geçirip saltanata dönüştüren Emevîler dönemine kadar geri gider. Hicrî 41 (661) yılından 132 (749) yılına kadar geniş kıtaları kapsayan İslâm coğrafyasında toplam 14 Emevî halifesi hüküm sürdü. Bu Emevî halifelerinden Muaviye ve Abdülmelik bin Mervan (ö. 65/685) gibi bir ikisi hilekârlığa dayalı bir siyaset izleyerek tedbirli davranmaya çalıştıysa da sekizinci halife Ömer b.

Abdülaziz (hilafeti 99/717-101/720) hariç diğerlerinin azami kısmı halka karşı zalim, acımasız ve İslâmî değerlere kayıtsız, zevk ve eğlence düşkünü kimseler olarak bilinir. Emevî halifelerinden hiçbiri siyasetinde ve şahsında İslâmî kuralları uygulamada, adalet, dindarlık, insan severlik ve barışçıl gibi erdemlerde Ömer b. Abdülaziz'le mukayese edilemez. İki sene kadar kısa bir süre hilafet makamında kalan bu şahsiyet, sorumlu ve dindar kişiliğiyle Sünnî Şîî herkesin takdirini kazandı. Cuma günleri minberlerde Hz. Ali'ye yönelik devam eden gelen o iğrenç lânet geleneğini bu zat yasakladı.

Bu halife bir gün Şam tarafından gelen bir vatandaşa, kendisine bağlı bölgelerde yöneticilerin durumunu sordu. O da dedi ki: “Çeşmenin kaynağındaki su tatlı ve berrak olursa, kanallarda akanı da tatlı olur.” Bu sözden de “Daima su kaynağından bulanır” yargısı ortaya çıktı³⁰.

2. Bazı kaynaklara göre ise, bu sözün tarihî kökeni Yunanlı filozof Aristo'nun şu sözüne dayanır: “Kral denize, devlet erkânı da denizden akan nehirlere benzer.”

Kimine göre de kaynağı Eflatun'un şu sözüdür: “Kral, küçük derelere akan büyük bir nehir gibidir. O halde nehir tatlı olursa, küçük derelerin suyu da aynı olur; acı olursa diğerleri de aynı olur.”

Feridüddin Attâr ise bu sözün ünlü sûfi Ebû Ali Şakîk Belhî'ye (ö. 194/810) ait olduğunu söyler. Şakîk Hacca giderken Bağdat'ta Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd (ö. 193/808-9)'le görüşür. Hârûn ondan kendisine nasihat etmesini ister. Şakîk de bilgece öğütler vererek der ki: “Sen çeşmesin, valilerin de çeşmeden akan dereleridir. Çeşme berrak olursa derelerin bulanıklığı zarar vermez. Fakat çeşme bulanık olursa derelerden berraklık beklenmez.”³¹

3. Atasözünün Arapça versiyonu (En-nâsu 'alâ dîni mulûkihim. *İnsanlar krallarının dini üzeredir.*) için ise yukarıdaki yorum ve rivayetlerden kısmen farklı birtakım anlamlar yükleyen kayıtlara da rastlanır.

Ünlü sûfi şair Mevlâna Celâleddin-ê Rûmî başta olmak üzere bazılarının göre, Arapçada atasözüne dönüşen bu söz Hz. Peygamber'in hadisi olarak bilinir³² ve bir ülkenin halkı, iyi olsun kötü olsun sosyal hayatta kral, sultan, padişah ve devlet başkanı yahut hükümeti idare edenleri takip edince bu atasözü söylenir.

30 Behmenyârî, s. 85; krş. Tokmak, s. 1; Pertovi-yê Âmulî, I, 1-2; Krş. Fahrüddîn Ali-yê Şafî, Letâ'ifu't-tav'âif, (nşr. A. Gulçîn-ê Me'ânî), Tahran 1373 hş., s. 139.

31 Feridüddîn Attâr-ê Nişâbüri, Tezkiretu'l-evliyâ (nşr. M. İstî'lâmî), İntişârât-ê Zuvvâr, Taharan 1391 hş., s. 236.

32 Keşfu'l-xefâ'nın yazarı el-'Aclûnî'ye göre bu söz hadis değildir, ama ona göre benzer anlamları taşıyan hadisler de vardır, 574. el-'Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed, Kesfu'l-hafâ' ve muzîlu'l-ilbâs 'ammâ iştehere mine'l-eḥâdis 'alâ elsineti'n-nâs (nşr. Ahmed el-Kallâs), I-II, Maḥba'atu'l-funûn, Beyrut 1408/1988, s. 574.

Devletin başındaki yönetici veya kurumun başındaki idareci iyi ve önemli mevkilerde bulunan bürokratlar ve memurlar da onlar gibi olursa, halkın geneli de iyi olur; kötüyse halk da kötü olur.

Yahut hükümetin gündeminde ve hedefinde ne varsa toplumun gündeminde ve hedeflerinde de genellikle aynı şey vardır.

Kaynağı: Arapça orijinli olup İslam milletleri arasında çeşitli muadilleri bulunan bu atasözü Emevî ve Abbâsî halifelerinin olumlu-olumsuz farklı kişilikleri; iyi ya da başına buyruk siyasi tavırlarından ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Birtakım halifelerin kişilikleri ve siyasi tavırlarıyla ilgili *Mucmelu't-tevârih ve'l-qises*'te (s. 303-306) yer alan bazı bilgiler şöyledir: “Abbâsîlerden Abdülmelik oğlu Süleyman'ın hilafeti iki yıl, yedi ay ve yirmi dokuz gün sürdü. Süleyman adlı bu halife çok obur bir insandı, çeşit çeşit yemeklere ve tatlılara karşı çok açgözlüydü. Günümüze kadar yapıla gelen birçok yemek onun tarafından icat edilmiştir. Bu halife ölçsüz şekilde yer içerdi ve israf ederdi. Derler ki; onun hilafeti zamanında halkın yemek, davetler düzenlemek ve gösterişte bulunmak dışında bir amacı yoktu. İnsanlar konuşken, ‘Ben şöyle şöyle lezzetli yemekler yedim veya yedirdim, güzel tatlılar yaptırdım...’ diye övünürdü.”

“Ama kardeşi Halife Velîd devrinde gündem farklıydı; çünkü Velîd gayretli faaliyetleri ve imar işlerine düşkünlüğü sebebiyle her tarafta kamu binaları yapmaktan, imar işlerinden ve ilginç binalardan ve yeni yapı tarzlarından söz edilirdi.”

Aynı şekilde adaleti ve dindarlığıyla bilinen Ömer bin Abdülaziz zamanında halkın işi gücü *Kur'ân* okumak, *Kur'ân* hatmetmek, dua etmek ve namaz kılmaktı. Bu tecrübeden yola çıkarak demişler ki: **‘İnsanlar meliklerinin dinine tabidir.’** Ve eğer şimdi de araştırırsan yaşam aynen öyle devam etmektedir.”³³

Bazı kaynaklarda konuyla ilgili halifelerin alışkanlıkları ve halkı etkilemeleri konusunda şunlar kaydedilmiştir: “Velîd'in hükümeti zamanında, halkın bütün işi gücü binaların planından söz etmektir ve toplumun gündemi şu konulardan ibaretti.”

“Abdülmelik'in oğlu Süleyman'ın devleti zamanında da insanların konuşmaları yemekler ve cinsellik (nikâh ve evlilik) hakkındaydı. Çünkü Süleyman bu iki şeye aşırı düşküdü.”

33 *Mucmelu't-tevârih ve'l-qises* (nşr. Melikuşşu'arâ Bahâr; Elektronik nşr. Alırza Kiyânî-İhsan M.), 1391 hş., s. 303-306. Eserin yazarı bilinmiyor.

“Ömer bin Abdülaziz döneminde ise, biri bir başkasıyla karşılaştı derdi: ‘Dün gece şu kadar cüz Kur’ân okudum.’ O yüce zat (Ömer bin Abdülaziz) ibadet ve itaate düşkün olduğu için insanların gündemi de genellikle farz ibadetler ve sünnet ibadetlerden konuşmaktı. **‘İnsanlar meliklerinin dinine tabidir.’** sözünün manası, adı geçen üç padişahın saltanatı dönemlerinde açık bir şekilde gerçekleşmiş oldu.”³⁴

Bu sözü hadis olarak aktaran Mevlâna Celâleddîn de aynı mevzua işaretlerle der ki:

Padişahların huyu halkı da etkiler; yeşil gök yeryüzünü de yeşertir.

Şahı bir havuz, halkı da borular gibi bil; su göllere borulardan akar.

Borulardan akan suların hepsi, tertemiz bir havuzdan geldiği için her boru, hoş ve tath su akıtır.

Eğer havuzdaki su tuzlu ve kirli olursa; her boru aynı suyu akıtır.

Zira her boru havuza bağlı olduğu gibi; sen de bu derin sözün manasına iyice dalıp düşün.

*Vatansız olan şahlar şahı **can** da, bütün bedene nasıl tesir etmiştir?*

Tabiatı, soyu sopy hoş aklın lütfu da, bütün bedeni nasıl edepli hale getirir?

Kararı ve sükûnu olmayan yağmacı aşk da bütün bedeni nasıl deli divane eder?

Kevser gibi olan deniz suyunun letafeti yüzünden dibindeki bütün çakıllar, inci ve mücevherdir.

Usta hangi hünerde meşhursa, çırakları da o hünerde meşhur olur.

Usul ilminin hocası yanında zihni çevik, yatkın talebe, usul okur.

*Fıkıh okuyan talebe de fıkıh hocası yanında usul okumaz, fıkıh okur.*³⁵

Sonuç:

Görüldüğü gibi atasözünü ifade etmek için Farsça, Arapça, Kürtçe, Zazaca ve Türkçe kavramlardan bazıları ortaktır ve bu kavramlar Ortadoğu’da yaşamış ve yaşamaya devam eden halkların ve bilhassa Müslüman halkların tarihsel ve kültürel temel ortak unsurlarını ifade etmeleri açısından oldukça önemlidir.

34 Pertovi-yê Âmulî, I, 89-92.

35 Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî, Mesnevî-i Ma‘nevî (nşr. R. Nicholson), İntişârât-i Kaknûs, Tahran 1376 hş./1997, defter I, beyit 2820-31.

Dolayısıyla bu kavramlar ve bilhassa Arapça ve Farsça *mesel*, *emsal*; Kurmançî *mesel*, *misal* ve *mesele* ve Zazakî *misal*, *mesela* sözcükleri köken itibariyle aynıdır ve dilleri konuşan halkların ortak kavramlarıdır. Bu sözcükler hem bu yazı açısından hem de halk arasında karşılıkları bulunması açısından oldukça önemlidir.

Adı geçen dillerde yer alarak hâlâ varlığını sürdüren ve makalenin konusu olan ortak atasözleri kökleri yüzlerce belki de binlerle yıl öncesine dayanan derin bir kültürü işaret eder. Bu atasözleri, yöneticilerin hak, adalet, iyilik vs. erdemlerden sapması insanın özü itibariyle ideal olan ve olması gereken niteliklerden uzaklaşması ve kaotik ortamın oluşmasına sebebiyet vermesi anlamına gelen olguyu; suyun bulanık ve kirli olması, doğası itibariyle tatlı ve duru olma niteliğinden uzaklaşması ve işe yaramaz hale gelmesi şeklindeki bir tabiat olayına benzetmektedirler.

Bu ortak atasözleri bir boyuttan da toplumla halk arasındaki model rol etkileşimini ve toplumsal değişimi ima eder; iyiye ve ideal bir yapıya kavuşmak için toplumsal değişim atasözlerine göre yukarıdan aşağıya doğru, yani yöneticilerden halka yansımalarıyla gerçekleşir. Bu anlayışa göre *yöneticiler iyi olursa halk da iyi olur*.

Not: Bu konu seri makaleler halinde devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Abdulkadir Bingöl, *Gotinên Pêşîyan û Bîwej*, Weşanên Na, İzmir 2014.
- Abdurrahman Durre, *Şerha Dîvana Ehmedê Xanî; Felsefe û Jiyana Wî*, Avesta, Stenbol 2002.
- Ahmed-ê Behmenyârî, *Dâstannâme-ê Behmenyârî*, İntişârât-ê Dânişgâh-ê Tehrân, 1381 hş.
- Amed Tigrîs, *6762 Gotinên Peşîyan*, Weşanên Rewşen, Stockholm 2001.
- Bîlal Hesen, *Ji Wêjeya Gel: Pend û Peng*, 2008, s. 64.
- Burçin Asna, “Bingöl’de Konuşulan Zazaca Atasözlerine Çevre Kültürlerin Etkisi”, *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1; Sayı 2, Bahar 2015.
- _____, *Bingöl’de Konuşulan Zaza Atasözlerinin Tahlili*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi 2014.
- Çiya Mazî, *Ferhenga Gotinên Pêşîyan*, Weşanên Elma, 2005.

- Ebî'l-Fa'zî b. Ehmed b. Muhammed, en-Nîsâbü'rî el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl* (tahkik, Muhammed Muhyuddîn Abdu'l-Hamîd), I-II, 1955.
- el-'Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed, *Kesfu'l-hafâ' ve muzîlu'l-ilbâs 'ammâ iştehere mine'l-ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs* (nşr. Ahmed el-Kallâs), I-II, Matba'atu'l-funûn, Beyrut 1408/1988.
- Fahrüddîn Ali-yê Şafî, *Letâ'ifu't-tav'âif*, (nşr. A. Gulçîn-e Me'ânî), Tahran 1373 hş.
- Ferîduddîn Attâr-ê Nişâbü'rî, *Tezkiretu'l-evliyâ* (nşr. M. İsti'lâmî), İntişârât-ê Zuvvâr, Tahran 1391 hş.
- Hasan-ê Enverî, *Ferheng-ê Emsâl-ê Sohan*, I-II, İntişârât-ê Sohan, Tahran 1384 hş.
- Hasan-ê Zûlfîqârî, *Ferheng-ê Bozorg-ê Zerbu'l-meşelhâ-yê Fârsî*, I-II, Tahran 1388 hş.
- İbrahim Bukan, *Zazaca Atasözleri ve Özlü Sözler*, Fam Yayınları, İstanbul 2015.
- Mâcid Merdûx-ê Rûhânî, *Ferheng-ê Fârsî-Kurdî*, I-III, İntişârât-ê Dânişgâh-ê Kurdistân, Senendec 1385 hş.
- Mehdî Pertovi-yê Âmulî, *Rîşehâ-yê Târihî-yê Emsâl o Hikem*, I-II, İntişârât-ê Senâ'î, Tahran 1374 hş./1995.
- Ca'fer-ê Sehrî, *Qend û Nemek: Zerbu'l-meşelhâ-yê Tehrânî be Zebân-ê Muhavere*, İntişârât-ê Mu'în, Tahran 1378 hş./1999.
- Mehmet Oncu, *Gotinên Peşîyan*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları 2009.
- Melâ Mehmûdê Bâyezîdî, *Âdât û Rusûmâtname-â Ekrâdiyye*, Jan Dost, Nûbihar Yayınları 2012.
- Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî-i Ma'nevî* (nşr. R. Nicholson), İntişârât-i Kaknûs, Tahran 1376 hş./1997.
- Mucmelu't-tevârih ve'l-qises* (nşr. Melikuşşu'arâ Bahâr; Elektronik nşr. Alırıza Kiyânî-İhsan M.), 1391. Eserin yazarı bilinmiyor.
- Ordîxanê Celîl û CelîlêCelîl, *Zargotina K'urda*, I-II, Moskova 1978.
- Qâdir Fettâhi-yê Qâzî, *Emsâl û Hikem-ê Kurdî*, İntişâr-ê Dânişgâh-ê Tebrîz, 1364 hş./1987.
- Roşan Hayîg-BrigitteWerner, *Zazaca-Türkçe Sözlük-Türkçe-Zazaca Sözcük Listesi*, Tîj Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Rudolf Sellhaim, *el-Emsâlu'l-'Arabîyyetu'l-Qadîme* (Almanca'dan çev. Ramazan 'Abdu't-tawwâb), Beyrut 1971.
- Şukriye Resûl, "Mêjûy Kokirdnewe û Lêkolînewey Pendî Pişînân û Qisey Nesteqî Kûrdî" [*Kürtçe Pendî Pişînân ve Özlü Sözlerin Derlenmesi Tarihi*], *Mecelletu'l-Mecme'u'l-'lmî el-Kurdî*, Bağdat, 1976.
- Tokmak, A. Naci, *Farsça-Türkçe Ortak Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1995.
- Zîfî Selcan, *Qese u Qesê Virênu Leksikon*, Dersim 2013.